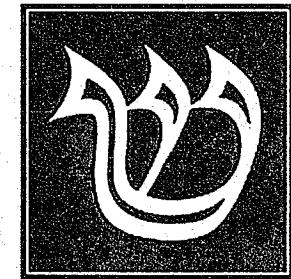

ברוך קורצוויל
מסות על סיפורי
ש"י נגנון

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב / תשל"ו

הוצאת שוקן
ספרי איקות

© כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן
www.schocken.co.il

בספח מאת גרשום שוקן

פרידה מאשכנז, פרידה מאירופה היישנה על „בחנותו של מר לובלין” *

**לזכרו של ברוך קורצוויל
שפך עגנון דור ליצירתו של עגנון**

עודנו מפכה המעניין הגדול ששמו עגנון. „בחנותו של מר לובלין” הוא הספר השלישי היוצא לאור מעוזונו של הסופר. קודםלו לו שני הכרכים הגדולים ‐שירה‐ (1971) ו‐עיר ומלואה‐ (1973). בנאומו בטקס קבלת פרס נובל בשטוקהולם בדצמבר 1966 אמר עגנון, כי רק מקצתם של סיפורייו נדפסו ורבים עדין עמו בכתביהם. גודל עזובונו הספרותי של עגנון נותן תוקף לדברים אלה. שלושה הכרכים שהופיעו אחריו מותווים מחזיקים מבחינת מספר המלים יותר ממחצית הכמות הכלולה בשמונה הכרכים שראו אור בהיו. וכך כבר נראים באופן שניים, שלושה כרכים נוספים שייתפרסמו בשנים הקרובות.

„בחנותו של מר לובלין” הוא פרי זקנתו של עגנון. הוא כתב את הסיפור כאשר כבר עבר את מחצית שנות השבעים לחייו. ודומה כי גילו הגבוה של הסופר אינו ניכר כאן בהתרופפות כוח-היצירה שלו — אין כל להבחין בה — אלא בשלמותה המಯוימת וברבגוניותה של כתיבתו. את הפרק הראשון של הסיפור פרסם עגנון בגלילן ערב פסח הספר.

* המאמר נתרפסם ב‐הארץ‐, ראש-השנה תש"ה, לכרעת הופעת הספר.

של "הארץ" ב-1964. פרקים נוספים הופיעו בין 1964 ל-1966 ב"הארץ" ובבמות אחרות. כמחצית הספר לא ראתה אור בחיים, והסיפור כולל הוכן לדפוס על ידי בתו אמונה ירוזן. אילו ניתן לו, היה עגנון משנה את נוסח הסיפורפה ושם ביד הפרפקציוניזם הטובה עליו. אך מה שניתן לנו כאן על ידי בתו הוא סיפור שלם ומושלם. אפשר לקרוא אותו, בלי להרגיש בתפריטים כלשהם, ויש בכך עדות למסירותו ולאיינטואיציה של המהדייה.

צורת הסיפור היא כאמור הצורה המишנת של סיפור המסתגרת: שני אנשים או יותר שוחים מסיבה כלשהי פרקי-זמן ממושך-יחסית במקום אחד ומעבירים את הזמן בכך שכל אחד מספר על אירוע מעניין שקרה לו עצמו או ששמע מאחרים. לפי סכימה זו בניוים אליל לילה, דקאמרון, סיפוררי קנטרבורי, סיפוריהם של מהגרים גרמנים לגתה, סיפורים רבים של ק.פ. מאיר, של גוטפריד קלר ועוד. סכימה זו מבלייטה את היסוד החברתי, את החברתיות. אנשים נמצאים בצוותא ומקיימים מגע ביניהם על-ידי העלאת סיפורים מעשים שקרו למספרים או לאנשים אחרים והמשותף ביניהם הוא, שהם מרתקדים את תשומת-לבם של כל המסובים. המסתגרת היא חברתיות, מעשה המספר הוא פעללה חברתית והסיפורים מוסרים על אידועים שקרו במסגרת חברתיות.

הסיפור "בחנותו של מר לובלין", מהו זה וואריאנט מלאו לסתימה המקובלת של סיפור המסתגרת. ישנה מסגרת, ישנו מספר, ישנים סיפורים מרתקים. אך אין קהל, המספר שרוי במצב של בידוד מוחלט, המודגש לעיתים קרובות ובכוננה ברורה לכל אורך הסיפור על ידי המספר. המספר מעלה את סיפוריו בינו לבין עצמו. "בחנותו של מר לובלין" הוא מעין דקאמרון של איש אחד. הבידוד נקבע על המספר רדכיאויה החתוור היוז היוי אויה ראייאו ראייאו וואחרן. אך

בהמשך הסיפור הוא מסתגל למצבו ובסופו, כאשר ניתנת לו האפשרות לצאת מבידותו ולהשתחרר ממאסרו, הוא גמנע מלהשתמש בהזמנות הניגנות לו ומאידך מרצונו החופשי את מצבו של אסיר מבודד: "ישבתי לי ייחידי בחנותו של מר לובלין... משום שטוב היה לי לשבת ייחידי..." (פרק שביעי, י').

סיפורה של עיר

זמן הסיפור הוא מלחמת-העולם הראשונה ומלחמה זו אינה רק מסגרתו הזמנית כי אם היא בעצם נושא העיקרי. המלחמה מלאה את הסיפור מתחילה ועד סוף כمعنى קוגנטיביאו מוסיקלי קודר. מבחינה זו מctrף "בחנותו של מר לובלין" אל שאר הסיפורים של עגנון העוסקים במלחמות העולם הראשונה: "עד הנה", "פרנהיים", "בין שתי ערים". קיים דמיון ניכר בין "בחנותו של מר לובלין" לבין "עד הנה". שני הסיפורים מסויפים בגוף ראשון על ידי אותו המספר, על ידי עגנון הצעיר עצמו. שני הסיפורים עוסקים בבדיותו של הסופר הצעיר בסביבה הגרמנית הורה בימי מלחמת העולם הראשונה. מקומות העלילה ב"עד הנה" הם ברלין וליפציג וסビיתה. "בחנותו של מר לובלין" מתרחש ככלו בליפציג ורך מזוכר שהמספר הגיע לליפציג מברלין, בהפגש את מר לובלין. אך ישנים גם הבדלים ניכרים בין שני הסיפורים. ב"עד הנה" ישנה עלילה. המספר יושב בברלין כדי-משנה בדירתה של משפחה גרמנית. שבנה נעדר במלחמה. בביוקו בו ליפציג מגלה המספר את הבן האובד במעטן של חילימ נכים, כאשר בינו ניטלה ממנו אחר פציעה קשה בראשו. המספר מחזיר את הצעיר הנכה למשפחתו בברלין. בטיפור "בחנותו של מר לובלין" אין עלילה של ממש. לכל אורך הסיפור יושב המספר בבדיותו רחיוויה וייל ארי ליחלי ויאולה ראהיוויה ראהו וואהרן.

בליפציג ואת קורותיהם של חמישה-עשר אנשים שאთם בא במנע בליפציג. גם העיר ליפציג עצמה מלאה תפקיד חשוב בסיפור. אופיה של עיר זו ותולדותיה מעוררים את התעניינותו העמוקה של המספר. בכלל, ניתן לומר שעגנון הוא, בין השאר, סופר של ערים. הערים שמילאו תפקיד חשוב בחיוו מעניינהו אותן, קודם כל, כבימות שעלייהן מתרחשות העלילות של הנפשות שהוא מתאר בסיפוריו. אך עגנון של עגנון בערים אלו הוא עמוק יותר. הוא רואה את הערים כארגניזמים חברתיים שנתחוו באמצעות פועלתם של כוחות ההיסטוריים במשך מאות שנים. ערים אלה עברו גלגולים רבים, עליות וירידות, אופין עוצב על ידי משפחות שישבו בתוכן דורותם בימים ובאותה מידתן עיצבו את אופיהם ואת קורותיהם של האנשים, תושבי ערים אלו שעגנון מספר עליהם. ככלומר, ערים אלו מעניינות את עגנון כمسגרות חברתיות-היסטוריות, שבהן מתראחים חיים של בני אדם. האנשים בסיפוריו יכולים להיות אנשים מנוכרים, אנשים שלא ביתן אף הם תמיד אנשים שפעם היה להם בית. הם גדלו בתהום ובערים שעיצבו את דמותם והקשר אל מכורתם אינו ניתק לעולם, גם אם בסופו של דבר קשור זה מתבטא רק בתחששה של אובדן הבית ושל חורבונו. ערים אלו, אשר/caillo/ עסכו במשך מאות שנים כדי להוציא מקרבן את הנפשות שעגנון כותב עליهن, נושמות ורוחות לעינינו בסיפוריו. בראש וראשונה, כmoved, בוצ'אץ', עיר מולדתו, אך בחינות לא פחותה גם יפו, יפת ים, העיר לה הוא זוכר את חסן בעוריו ובמובן ירושלים, עיר הקודש ועיר החולין, עירachel של תהילה ועיר של שירה. לערי עגנון קלטיות אלו שאנו נושמים את אוירן ומריחים את ריחן, כאשר אנו קוראים את סיפוריו, מצטרפת כאן, «בחנותו של מר לובלין».

זה סיפור רווי היסטורי. ההיסטוריה גרמנית, ההיסטוריה של צסוניה, ההיסטוריה של ליפציג. עגנון אומר לנו, שלייפציג זו, עיר המסחר והתרבות הגדולה והגאה, על-אף הגלגולים המרובים שנתגלה בהם, על-אף המלחמות וההיפות שבערו עליה בתקופות שונות, הייתה במשך מאות שנים מסגרת היסטורית-חברתית-תרבותית ששמרה על תוכנותיה האופיניות בקביעות והיתה קרע ארגונית שבנה נodal, גדו, בילו את חייהם ומתו דורות רבים של בני-לייפציג אשר עוצבו על ידי תולדות ערים מהם, מצד, עלי-ידי חייהם ומעשיהם, תרמו לעצובה והתפתחותה. הדגש במשפטים אלה הוא על לשון העבר. כי «בחנותו של מר לובלין» הוא גם סיפור על ההיסטוריה של ליפציג ועגנון מוקן על חורבנה של עיר עתיקה ורבתית-תיליה זו. מה הם הכוחות ההורסים את ליפציג? אלה הם האנרכות הא-היסטוריהים, האנטי-היסטוריהים של «הזמן החדש», של זמננו בו רואים את חזות הכל בדינמיות, בשינויים המהירים, בהתי-קדמות הבלתי-פוסקת. כוחות הזמן החדש הורסים כל מה שהיא פעם קבע, בפועל וบทודעה, והופכים את כל ביטויי החיים לארעי, שכבר מחר אין לו ערך.

רוח הזמן החדש גרמה שבלייפציג שהיתה פעם עיר של בתים מידות מכובדים שעמדו על תלם במשך מאות שנים, אין כבר בתים ישנים. כמעט כל הבתים ההיסטוריים נהרסו ובמקומם נבנו בניינים חדישים חסרי צורה, גם אם נבנו מתוך חיקוי של סגנון התקופות הקודומות. הבטוי הקיצוני לא רק בתים ישנים, אלא הורגת מיליון-עיריים ושם קץ לרציפות ההיסטורית-תרבותית אשר קיימה בעבר את העיר ואת תושביה. זה סיפור על ליפציג ועל בני ליפציג, על יהודים וגוים, על גויים ויהודים — קשה לקבוע אילו הן

יהודים, ואף לא סופרים יהודים-גרמנים, שכח היטיבו לעמוד על עומק נסמותיהם של גרמנים גויים ולתארם — בעגנון. כדי לנתק ולעמוד על תופעה מופלאה זו, علينا לומר דברים אחדים על דמותו של המספר בסיפור זה.

דמות המספר

"בחנותו של מר לובלין" הוא סיפור אישי מאד. הוא מסופר בגוף ראשון, ואישיותו של המספר וקורותיו הולמים לפניו. הם את עגנון הצער בגרמניה בימי מלחמת-העולם הראשונה, במקום אחד אף פונים בשיחה אל המספר בשמו עגנון.

סיפורים לא-מעטימ של עגנון כתובים בגוף ראשון, ויש גם סיפורים המספרים בגוף שלישי שבהם בשאת הדמות הראשית או אחת הנפשות הצדדיות קווייד-אופי בולטים של עגנון, כגון חמדת ב"גבעת החול" וב"תמלול שלשים", יעקב רכנייז ב"שבועת אמוניים" ויש אמורים אף ד"ר מנפרד הרבסט ב"שירה". לא בכל הסיפורים המספרים בגוף הראשון או בגוף שלישי רואת עגנון את עצמו באותה דמות. בספר "ספר המעשים", שכולם כתובים בגוף ראשון אנו מתודעים אל המספר אצל אדם קרווע ושותע, מוסוכס עם עצמו, שאינו מסוגל להוציאו אל הפעול אף את הפעולות היומיומיות הפשوطות ביוther, משום שמעצוריים נפשיים קשים מונעים זאת ממנו. זה עגנון חי את המשבר של האדם המודרני המuib על היחסים בין האדם למקום. עגנון שונה לגמריanno פוגשים ב"גבעת החול", ב"שבועת אמוניים" ואף "בחנותו של מר לובלין". כאן המספר הוא כמו עלם פלאי החביב על הבריות, שהבריות טורחים עליון כדי למצוא בחברתו ולבשו את רצונו. הבריות כאילו חשים שהמספר הצער בורך בחן ובsegolot נפשיות ושלויות וויאנאה ויוד

ומושלים יותר, הוא קרוץ מחומר אחר, מחומר אציל יותר, והן מתייחסים אליו כאל מעין בן מלך. מה הם המרכיבים המקנים לצער זה חכונות אלו ומעמד זה? זה צער שגדל במקום של תורה, שספג בימי ילדותו ובשנות נעוריו הראשונות על-בריה את תורתם של ראשונים ואחרונים וסיג לעצמו תוכנות של תלמיד חכם ושל צדיק צער. הוא נתפס לחיבת ציון. "בן תשע עשרה ומחזה" — כפי שאמר בנאומו בשטוקהולם — הוא עולה לארץ ישראל, כדי לחיות בה חיים יהודים שלמים. בארץ הוא נפגש עם בני העליה השנייה, כמעט כולם בני גילו, או בשנות העשרים לחייהם, ולמריב: בשנות השלושים הראשונות. עם חברה זו הוא חי בארץ חמישה שנים בمعין מציאות אידיאלית, המציאות היא אידיאלית מפני שבעצם היא אינה מציאות. ישוב עברי חדש כמעט איננו עוד. מה שקיים בפועל אין אלא התחלות ראשונות צנעות, וכל חשיבותן בכך שהן מבטיחות בעתיד הלא-רחוק שבית ציון, אשר נושא היה יישוב היהודי גדול וחזק שבקרבו ישררו צדק חברתי, אהבת הבריות ותרבות יהודית. עגנון הצער, בן תורה וחובב ציון, מאמין באמונה שלמה שאידיאל זה אמנים יתגשם בחיו. אחרי חמיש שנות יסיבה בארץ, יוצא הצער לשנים אחדות לגרמניה, כדי להוסף השכלה אירופית על השכלתו היהודית. בגרמניה Dao, שהיתה לצער היהודי מזרחה-אירופה מייצגת התרבות האירופית ברמה גבוהה ביותר, פוגעת בו מלחמת-העולם הראשונה, שנוראותיה היו עתידות להרוו את תקוות הדור לקידמה אונשית וחברתית.

זה עגנון, המספר הצער "בחנותו של מר לובלין". הוא שלם עם עצמו, הוא מרגיש שאוצרה בו מורשתה של תרבויות גבוהה בת אלף שנים, מטרות היוו ברורות לו, הוא מאמין שיעלה בידו להגשימן, כי הוא חש את כוח היצירה שבורך בו. גם אם ילדותו עברה עליו עיירה גליצאית נידחת, גם

אם בא מארץ אוריינטאלית פרימיטיבית, אין בו כל רגע נחיתות בפגשו יהודים וגוים בגרמניה העשירה והמפותחת. יש לו הנקודה הארכימדית שלו, שעלייה הוא ניצב בעמידה בטוחה, והוא מאפשר לו להשתכל סביבו בעיניים פקוחות ומתוך חופש פנימי מלא. תוכנות נפשיות אלו בולטות גם לעיני האנשים שהוא בא ב מגע אתם בגרמניה ומעוררות עליו את אהדתם. בוכחות תוכנות אלו מסוגל המספר הצעיר להעלות לפניינו את הדמיות אשר את קורותיהם הוא מעלה במחשבתו, בשבותו לבדו בחנותו של מר לובלין.

אלא שכאן עליינו לצין, שהמספר הצעיר שלתוון שפתותיו החותומות — כי הרי הוא יושב לבודו בלבד בן שיחת המשדרו של מר לובלין — שם עגנון את סיפורו, הוא בעצם אחד מלמדויות הספר. המספר האתיי אינו עגנון הצעיר מ-1915/16, כי אם עגנון הוקן מ-1965/1966, הכותב בגוף ראשון את סיפורו הגדול האחרון על העלם הפלאי מלפני חמישים שנה, כפי שתגהה בן השבעים כתוב בגוף הראשון ב"שרה ואמת" את סיפורו של גתה הצעיר. דברים רבים שעגנון ממשיעו בספריו אינם דבריו של "המספר הצעיר" בלייפציג, כי אם של המספר הוקן בתלפיות, של המספר אשר ב"לאחר הסעודת" כבר סיפר את סיפור מותו.

היהודי בגליציאי המצליח

הדמות הראשונה בספר הוא הסוחר מר לובלין, שנולד בגליציה בעירו של עגנון ובגרמניה שינה את שמו מאהרן לארנו. ארנו לובלין בא ללייפציג כילד חסר אמצעים ובזקות כשרונותו וחכמת החיים שבו היה לסוחר מצליח ולאיש אميد. כאן יש להזכיר שבסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים נהרעו המוגני יהודים מן העיריות של גליציה לזכוניה והתיישבו בעריה, ובעיקר בלייפציג. זכוניה היהודית הייתה למעשה למשה לסניף של גליציה, ומספר

רם של יווצאי גליציה בזכוניה עלה בהרבה על מספר היהודים מוצאים גרמניה שישבו בה. ربם היהודי גליציה הצליחו במעשייהם וארכנו לובלין הוא דמות יצוגית ליהודים גלייצאים אלה, שעשו חיל בגרמניה. דמיון ניכר קיים בין ארנו לובלין לבין ד"ר יצחק מיטל ב"עד הנה": "יצחק מיטל... בן עיריה קטנה היה... ברוח לגרמניה ובאו לו ללייפציג... התקין עצמו לגימנסיא ולאוניברסיטה... בימי תלמודו היה מתפרנס (מכל מיני מלאכות) והן מהוראת דרכיהם לסתוריו פולין שבאים ליריד לייפציג... על ידי אותם סוחרים התודע לכמה מסוחרי לייפציג וכמה מהם נתנו בו עיניהם בשבייל קומטו הזקופה, בשבייל אמרותיו השנוונות, בשבייל מידות הנפש שנצטיין בהם... וכשהםעו שהוא יוצא ונכנס אצל הפרופסורים הנוצרים... הינו אצל גרמנים ממש מה שלא זכו הם, גרמנים בני דת משה, התחללו אף הם מקרים אותם... נתודע לבת עשירים ונישאה לו." תיאור זה מ"עד הנה" מתאים לפרטיו לדרך עלייתו של ארנו לובלין בהבדל האחד: שהצלהתו של מר לובלין באה לו מן המסחר, והוא של יצחק מיטל — מן העיסוק במדעת.

את צורתו החיצונית של מר לובלין מתאר עגנון כך: "קומתו זקופה ועיניו כחוליות וטובות ודבוריו קצובים וכל הליכותיו כאיש שנברא שיציתו לו", מאלף הוא שעגנון מתאר בדרכו כלל את היהודים הגליצאים שנחלו הצלחה בגרמניה, כאשר כאנשים הדומים יותר בחיצוניתם לגרמנים גויים מאשר ליהודים. דומני שאין בספריו של עגנון יהודי גרמני בעל דמות ארית בזאת. התארים אלה מעידים על טביהות עינו של עגנון. כי הרי מעין חוק הגורל הוא, שבין "אוסטויידן" בגרמניה נמצאו הרבה טיפוסים נורדיים מובהקים, בניגוד לרוב היהודים הגרמניים-MESS, שפניהם גופם העידו על יהודותם, על אף מאציהם הנואשים להידמות בכל לגרמנים. וזה עוריו לירידי וייעט לאויה רחוי ייעוד יהודי יראוי

וחותנו מתפלא על שחתנו הגליציאי מקובל יותר על גוים גרמנים ממוני היהודי הגרמני. וכך אומר עגנון בדבר מאיר-ענינים: «מה טעם הגיע הגליציאני זהה למא הצעיר המכובדים היהודים בלייפציג, מפני שכרוביהם הם (היהודים הגרמנים) במעשייהם, במחשבותיהם, בשכלה לשרי העיר. שנים שהשתדרו הם ואבותיהם ואבות אבותיהם להדמות לשרי העמים עשו אותם דומים להם. על כורחם מיותרים הם ואין שריה העיר צרכיהם להם. מה שאין כן הגליציאני זהה אפילו משתדל להדמות לגרמנים טעם עמד בו ושכלו לא נマー...».

ארנו לובלין הוא אדם שהברכה שרויה על כל מעשייו ויש לו הכרזון המיחודה לעשות טובות לאנשים המביאות תועלת גם לעצמו. כך הוא מציל את למקי בן הכותר שיצא לתרבות רעה (ואת הפרימדונה המפוקפקת שהרתה לו), מעניות מרודה ועשה אותו לעוזרו הנאמן המסור לו לבב ונפש. את לבותיהם של אבות העיר הוא רוכש במעשה מיוחד במינו. עגנון עומד בהרבה על כך, שככל הבניינים העתיקים והיפים שבלייפציג הולכים ונחרסים ובמקומות נבנים בניינים חדים חסרי צורה, והדבר מעורר מורת-דרוח באזרחי לייפציג, אהובי ערים. ובכן מר לובלין רוכש בית מידות ישן במרכז העיר ואינו הורס אותו, כי אם מתקין אותו לצרכי עסקיו בלבד לשנות את צורתו המסורתית. מעשה חריג זה מעורר על מר לובלין את חיבתם של אבות העיר.

אלא שעגנון אומר לנו, כי אותו ארנו לובלין, הסוחר המצליח בלייפציג, הוא אדם עצוב ובודד, גם אם אינו מודה בכך. עסקיו פורחים; הוא גור בבית מרוחח ונאה ברובע הטוב ביותר של העיר; אשה יפה לו ואתה הוא חי חיים טובים. אך בעצם אשתו היפה זורה לו וחמי הנישואים מתנהלים כשורדה, רק מפניiarנו לובלין מטפל באשתו באותה חכמת...

ארבעה האומנים הזקנים

נפשו החזויה של מר לובלין באה לביטוי גם ביחסו אל המלחמה שעוררה רגשות פאטרiotיים בלתי מסוייגים בכל היהודים הגרמנים כמעט וגם מר לובלין משתדל להתחאים את עצמו אל האוירה הכללית; ואף-על-פי-כך מתגלית אמבייזאלנטיות עמוקה בדבריו: «אין אדם יודע מה יהיה סופה של המלחמה. דבר זה בלבד יודעים אנו שמארכיה היא המלחמה יותר מדי, יותר מאשר שהיא מארוכה היא קשה. מכל מקום מוכחה היהת גרמניה לעשות מלחמה, כופין הי. עליה לעשות מלחמה. ודין הוא שתצא גרמניה מנצחת מן המלחמה ועתידה היא גרמניה. שתוכנזה, שאלקים אהב צדק. אבל גניחה את המלחמה...»

נסיון לטמיעה וחורה מיכאנית על הדיבורים השגורים בפי הבריות וכפירה מפוכחת בדעה המקובלת משמשים כאן בערבותיה.

המלחמה הגדולה, מלחמת העולם הראשונה, נוחנת את אוטותיה בכל עמודי הספר. עגנון רואה אותה בראשות שונגה לגמרי מרוב הנפשות שבספר. כמעט הכל, גרמנים ויהודים כאחד, מסורים למלחמה בלב ובנפש, מתגאים בגבורתם של החיילים הגרמנים ומאמנים בנצחונם שלם. ואילו לעגנון המלחמה היא אסון ללא כפרה, המלחמה לא תביא רק תבוסה לגרמניה אלא הורסת את התרבות ואת סדרי החברה אשר, על-אף כל מגענותיה, קיימו ואיחדו את אירופה מדורית דורות. היהודים, על-אף מעדם המעורער, היו שותפים לציוויליזציה האירופית, שדפוסיה החזקו מעמד ביציבות יחסית למעלה אלפי שנים. הספר "בחנותו של מר לובלין" הוא קינה מרה על חורבונו של סדר חברתי זה. עגנון יודע שעם חורבנה של אירופה יקץ הקץ גם על אורח החיים היהודי שנתקדש על-ידי מסורת ארוכה. הוא אינו מסוגל לקוות לעתיד טוב יותר, המחשבה על העתיד המלאה אותו חרדה.

כאן אנו נתקלים ביסוד הארכאייסטי העמוק בתפיסתו של עגנון. ארנולד טוינבי מגדר את הגישה הארכאייסטית אל החברה, נסיון להמלט מהזהות בלתי-insonבל על-ידי שיחזור של שלב התפתחות מוקדם יותר של חברה נוגונה בתהליך של התפוררות.

את הנסיון זהה עשה עגנון בספריהם, המדיינים במקוריהם ובוירטוואיזיות המושלת שלהם על ארבעה האומנים הזקנים, הממלאים חלק גדול של הספר. אפשר היה לכתוב חיבור מיוחד על חיבתו של עגנון אל הזקנה שננתן לה בטוי בספריהם כגון "השנים הטובות" ו"תהילה". מוסר ההשכל של סיפורים אלה הוא כי עגנון גרש הדורות

הקדומים עלו במידותיהם אף בכוחותיהם הגוףניים על הדורות המאוחרים יותר, וככל שעadm זkan יותר מצא בו מידות טובות שאינן מצויות אצל בני דורו.

ארבעה הוקנים בסיפורנו הם אומנים שהחנויות או בתיהם המלאכה שלהם מצוים בחצרו של מר לובלין והם יושבים בהם מדורית דורות. אופייני הדבר למאר לובלין, שהוא משאיר את הוקנים בחנויותיהם ואף אינו דורך מהם שכרי-DIRA. הם אינם יהודים, ואין בהם השלמות הנפשית והחסידות של הוקנים ב"השנים הטובות" ושל "תהילה", אך הם בעלים בעוצמת אישיותם בהרבה על נכדיהם וננייהם שעלייהם מספר עגנון בספרו. ארבעה זקנים מייצגים סדר-עולם ישן שהמספר מקונן על הסתלקותו ושמלחמת-העולם ממשמידה את שרידי האחרונים. בסדר-עולם ישן זה, שאמנם אף הוא לא היה מושלם, היה לכל אדם מקומו הקבוע שירש אותו מאביו ומאבות אבותיו, איש לא ניסה לשנות את מעמדו ולשפר אותו, אך המעד שהגיע אליו בירושה היה מובהך לו עד ליום האחרון, וכל אדם הסתפק בו כחלקו שהוקצב לו בעולם הזה.

גרוטסקה עגנונית

הסיפורים על ארבעה הוקנים הם התארדים סוריאליסטיים, ופעמים גראוטסקיים, של אורח-חיים בתקופות עברו. קודם כל, ארבעה האומנים הם זקנים מעל לשער המקובל אצל בני אנוש. עגנון אינו נוקב בಗילם, אך לפיו סימנים בתוך הסיפור הם צריכים להיות בני מאות או מאות ועשרים שנה ואף למעלה מזה (מחוץ לאחד שהוא רק למעלה מבן שמוננים). הם עוסקים בסחרות ובמלאות שנעלו בתקופה החדשה. ויצלהודה זkan וטהורתו זקנה. כלים שהיו מפארים את בתיהם של דורות שעברו מנוחים בחנותו וanno אף אילו בואה שלהם לא ראיינו". ויצלהודה מתיחס על קרל אנטון

ויצלודה הראשון שהיה מאנשי קרלשטאדט, עוזרו ואחר-כך יריבו של מרטין לותר בימי הריפורמציה בראשית המאה השש עשרה.

חיו הארכים מעבר לכל שער עברו על ויצלודה בכל מיני מקדים רעים. בנויריו — אולי לפני למלחה ממאה שנים — נחטפה אrosisו על-ידי קצין פרשים זנסוני, ויצלודה לא פסק להתאבל עליו, אף שנשא אחר-כך אשה "שנתנה לו אמו" והסתפיק, מבוגן, להתאלמן ממנה. לבסוף מספר עגנון מעשיה משעשעת ממד בויצלודה, באוזו שמן ואלמנה יפה שויצלודה רצה לשאתה לאשה, אחרי שהת אלמן חמישים שנה קודם לכן. סיפור זה המזכיר את המעשיה בתרנגול בעכנת כלה, הוא פניה של גראוטקה עגנונית.

שכנו של ויצלודה, המוסכם אליו כבר חמישים שנה בגלל המעשה באותו, הוא שוחז הסכנים גץ וייגל זקן. לא ביאקים הרמן ויצלודה, שכנו מימין שהרי הוא היה סנדקו ולא יעקב ווינורצל ולא אדם איזבה, שני שכנו משמאל שכל אחד מהם זקן כשוני זקנמי".

יעקב ווינורצל הוא רצען ומתקין כלים מעור, כלומר גם הוא עוסק בחומר טרומתעשייתי. גם הוא מתיחס אל מלאכתו כפי שהיא מקובל לפני דורות. עגנון רוצה לקנותו אצל חgorה חדשה. ווינורצל מבקש אותו לתה לו את הגורתו הישנה. «אפשר שזו שאתה הוגר עדין יפה לתשMISS, אם מתקנים את היישנות, אין צרכי לחדשות». כלומר הגישה ההפוכה מן המקובל היום: למה לתakan כלוי, אם אפשר לקנות חדש.

ווינורצל הוא נוצרי דתי מודרני שיחיך לכת פרוטסטנטית נונקונפורמיסטית המעריכה במיחוד את "הברית הישנה". את שיחתו עם עגנון הוא מתבל בפסוקים מן התנ"ך. גם בוינורצל פגעו החיים: בתו-היחידה נתפתחה לבן עשירים

ומתה אחרי הפללה לא מקצועית. בעבר זמן קצר מתה גם אשתו שלא יכולת להתחנעם על אבדון הבית.

גם ווינורצל הוא דמות ארכאית והוא מייצג אורח חיים מיימים שכבר עברו מן העולם מוה כמו דורות. וכך הוא מספר: "בזמן שהיית נער לא היה אדם מספר מה שעשה הוא או מה שראו עיניו, אלא מספרים היו ממה ששמעו מפי גדולים מהם... אנשים סיפרו מה ששמעו מABOUTיהם נשים סיפרו מה ששמעו ממותיהם. לא כל מה שב במספר לבנו במספר הוא לבעתו ולא כל מה שם במספר לבטה במספר היא לבנה".

האומן הריבעי הוא אדם איזבה שהיתה לו חנות לצעדיים, והוא גילף בובות להציגות בתיאטרון בובות. גם איזבה הוא לפחות למלחה מבן תשעים. הוא אחד מן הארבעה שאינו גרמני טהור. יש בו גם שמי' של דם היהודי והוא מתיחס על משפחה פולנית שהגיעה לזכוניה במאה השמונה עשרה, כאשר האריכידוכס של זכוניה היה גם מלך פולין. איזבה הזקן סגר את חנותו, כי בימי המלחמה מבוקשים רק צעדיים הקשורים במלחמה. ובאליה אדם איזבה מסרב לשהור.

ארבעה האומנים הזקנים הם האנשים היחידים בסיפור השונאים את המלחמה ומדוברים בגלוי על סלידתם ממנה. עלי-ידי יחסם החלילי ביותר של הזקנים אליה מוצגת המלחמה הגדולה כחופעה אופיינית לעידן החדש שבני הדורות הקודמים מסתיגים ממנו. בגישה זו של הזקנים הזקונניים אל המלחמה יש הגיון, בהתחשב עם היחסים ההיסטוריים בין זכוניה לפרוטיסיה. מלחמת-העולם הראשונה הייתה צורת הבטוי המובהקת ביותר של הריך הגרמני שנוסף עלי-ידי ביסמרק ב-1871. בריך זה היו הפרוטיסים הנורם הקובל. הזקונים הctrapto אל הריך רק בלית-ברירה, ובמאותיים הבאים שקדמו ליסוד הריך נערכו מלה-

מות הפתה שהן נלחמו הפרושים והוכסנים אלה באלה, ובכל המלחמות האלה נחלו הוכסנים מפלות. התנגדות הזקנים המופלגים מלייפציג למלחמה הפרוסית מובנת אפוא על יסוד זכרונותיהם ההיסטוריים.

דיקנו של הקואוץ'

בסיפור ארבעה הזקנים עליה בידי עגנון להעלות לפניו נציגים אופיניים של גרמניה הטרומתעשיתית, של גרמניה טרם איחודה לממלכה אחת. זקנים אלה נמנים על סוג מסוים של אנשים שתנאי החיים בחברה הטרומתעשיתית אפשרו את התהוותו ואשר היה נפוץ במיוחד בגרמניה של ימים עברו. את השם בו כונו אנשים אלה — Kauz קשה לתרגם לעברית. ב"קואוץ'" יש סימנים מסוימים של תמהוני, אך הוא אינו תמהוני, באשר הוא ממלא בדרך כלל ללא בעיות את תפקידו בתחום החברה. אפשר להגיד את ה"קואוץ'" כאדם השומר על עצמאות מופלאת של מחשبة ושל התנהגות בלתי קונוציאנלית בתחום המסתגרת — ובדרך כלל זו מסגרת צרה — שהחברה הקציבה לו. בתחום, בתקופה דינامية, שבה כל פרט שואף לשנות את מקומו ומעמדו בחברה ולהתקדם, ובתקופה של כליה תקשורת המוניים ושל התרבות מרחיקת-לככת של החברה בכל תחומי החיים ושל התרבות הפלתית קשה להיות "קואוץ'". מבחינות רבות החברה המודרנית הרבה סובלבנית להתנהגות ולמחשبة נונגנופורמייסטייה משתייה החברה הטרומתעשיתית הסטאטית.

ambil מקום, ארבעה האומנים הזקנים הם "קואיצים" גרמניים אופיניים. הם גרמנים כמו הדמויות בחיתוכי-עץ של לוקאס קראנאך, של אלברכט דירר ושל הנס בלדונג גריין (כולם מראשית המאה השש עשרה). יתרון שעגנון חשב על חיתוכי-עץ כאלה כאשר תאר את הזקנים בסיפור. כך, למשל, הוא

מתאר את יעקב ווינורצל: "זקנו מגודל ולמעלה מזקנו עצמות לסתותיו מנוגנות עצמן כלפי עינוי, ושתי טיפין משעשעות עצמן בתוך עינוי ומעליהם עצמן מתוך ענוה..."

ARBUA HOKNIM MZCHIROT DEMIOT HOMPIYUT BROMANIM SHL ALOF HSIPOR GRORTSCHI GERMANI, ZAN PAOL (BSEVIBAH 1800), HEM MZCHIRIM AT MIISTRIZINGERIM SHOAGNER MDUBB OTM BAOPERAH SHLO VGM NFOSHOT AHODOT M-TUF-HAFH SHL GINTSH GRAS.

עוד בהזור אל סיבות חיבתו של עגנון לARBUA HOKNIM GERMANIM ALA, CHIBAH MOZACT BATOI GM BIHCHO HSABELNI SHL MER ARNO LOBILIN ALIYIM.

AHD HOMOTIVIM HULAH VHZOR VUOLAH BMKOMOT MRDVIM LCL AORD HSIPOR HOA YCHSO SHL HAMSPER — KLOMER SHL UGNON — AL HAYDOTH. HICHSH HOA PROBLOMTI. SIBAT BOAO SHL HAMSPER MBERLIN LIPIFZIG HITAHA SHAIPTO LLMOD TORAH "LAHAZIR LU AT LSZHON HAGMRA". HAMSPER PASH BBERLIN AT HARB "BKHAL HIRAIM BLIPIFZIG, R' YONATHN". BSHIHAT ATTO MATEGLA LU R' YONATHN CHTALMID HCHM BUL YDUIOT UMOKOT, VMAHUA DR BO HRCZON LEUBOR LIPIFZIG CDI SHIYCOL LLMOD TORAH UM R' YONATHN. GM R' YONATHN MUONIIN BBVAO SHL UGNON LIPIFZIG. HOA UOSK BHCHIBOR SPER SHMTRATO LHESBIR AT TORAH "LFSHOTI UM", HOA CHOSHUB SHUGNON YCOOL LUZOR LU BSI'DOR HSIPER. AOLIM RZONO SHL UGNON AIINO MATEGSHM. AF SHOAO YOSHAB LIPIFZIG YISHIBA MMOSHCBT VNFGASH UM R' YONATHN LUTIM KRUBOT, AIIN HOA MGNU LILIMOD TORAH ATTO.

BNOA ZH MOCIRAH DMOOTO SHL HAMSPER AT UGNON BUL HNPESH HACHZOIAH SHL "SPFR-HMUSHEIM". BOLOT CAN NIGOD LDMOOTO SHL HAMSPER BSHAR PRKI HSIPOR, SHBHIM HOA MOPFICZ CTCIR BUL MOL, SHHEBRIOT MAIRIM LU FNIM VMSHTDALIM LHIOOT LU LRZON.

בניגוד לציפיותו זוכה עגנון לרשות ישיבה בלייפציג (דבר שהיה או כמעט בלתי אפשרי לנ庭ין זר). מר ארנו לובלין מקרבו אליו, וארבעה הזקנים, מהם כמעט מנותקים מסביבם, פותחים לפניו את סתרי ליבם. בבית הקפה של מר זלצמן זוכה עגנון לייחס מועדף עד כדי כך, שהפרופסור נאדלשטייך מוחה על כך (זה אותו התיאולוג הגרמני העוסק בחקר המקרא שאנו מכירים אותו מ"עד הנה" ושבעגנון מתארו כדמות קומית ועוזה צחוק מבורותו בעברית). המשך סייר גרמניות מהזרות אחריו. מר ת.כ. מריאס, בעל בית-צעירות גרמניות עתיקים, מעיד את ידענותו של עגנון המסביר אותו בתנאים נוחים בוהוי ספריהם עבריים נדירים.

כלומר, עגנון מתאר את המספרacadם המצרי אמן על יישיבתו בגלות ועל פגעי המלחמה, אך יחד עם זה מציליח בכל דרכיו. רק התורה, שאל לימודה הוא משתוקק, והיא מגולמת בספר בדמותו של ר' יונתן, מסתירה לפניו את פניה.

קוצו של יוד'

ר' יונתן הוא תלמיד חכם גדול, אך אין הוא רואה טעם בלימוד תורה לשמה, אלא אך ורק כדי לפטוק פסקי הלכה בשאלות המובאות לפניו. כאשר עגנון אומר לו, כי רצונו "לróżן בוגרא" עם הרב, עונה לו ר' יונתן בצחוק ומתחוק ביטול: ככלומר ללימוד תורה "במגידי תהילים..."

ידו של ר' יונתן מלאות עבודה. בгалל המלחמה רבו בעלי הדינים והם מעסיקים את הרב "ביום כדי לדון, בלילה כדי לפשר בינם". ר' יונתן הוא רב מחמיר, רב של קוצו של יוד', של "האות הממיתה". דבר זה בא לידי בטוי במעשה מזועז שעגנון מספר אותו במלים יבשות, ללא כלות שמי השთפות רגשית ודזוקא משום כך, הוא נקרא כתוב אשמה קשה נגד חומרת ההלכה.

אה צעירה, ילידת גליציה, יושבת גلمודה בעיר קטנה למרחק כמה שעות קילומטרים מליפציג. בעלה משרת במלחמה והוא גויס ביום חתונתם, לפני שהספיק להתייחד עמו אשתו. תחילה היא מקבלת ממנו מכתבים בקביעות, אך לאחר מכן, פוסקים המכabbim להגיע במשך חדשם רבים והאהה דואגת לחיה בעלה. בהתאם הוא מגיע הביתה ללא הודיעה מוקדמת לחופשה של ימים מעטים. האהה ערכה לפניו שולחן והביאה לו כל מאכל ומשתה... והלכה אצל שכנתה ללון ובבוקר כמה ונסעה ללייפציג שבעירה אין מקווה טהרה". היום הוא יום שישי. כאשר האהה רוצה לחזור לעיר היא שומעת שבגלל המלחמה "דרך של הרכבת לאחד", והיא חשש שתתגיע הביתה אחרי כניסה השבת. היא הולכת אל הרוב ושואלת מה עלייה לעשותות. ר' יונתן פוסק "שמצוות עונה אינה עלייה ובספק חילול שבת אהה שווה לאיש" והוא אומר לה "שלא תטע..."

על יחס שונה לגמרא לימוד גمرا מזה של ר' יונתן מספר עגנון במקום אחר. באח לחדרו צעירה גרמנית הרוצה לבנות אותו שעה שהוא רוצה ללבת אל ר' יונתן כדי "לróżן בוגרא". וכאן הוא מספר מעשיה עגנונית טיפוסית: "סטודנטים היו בשוויץ, מן היישוב שברוטסיא באו ללימוד אוניברסיטאות בשוויץ, ופעמים היו לו לבחור שכזה געוגעים על דף גمرا. פתח גمرا ויישב ולמד. באח אצלו חברה, דרך משל נכירה. שליח אותה לא רצה, שמא תלך אצל אחר, להניח את הגمرا לא רצה, שדווקא בשעה זו חשקה נפשו בוגרא. מה עשה? נטל את הנכירה והושיבה על ברכו ולמד גمرا כשהוא מסלסל בשערה מתוך נעימה של גمرا".

עגנון לא עשה כמו עשה הבוחר הרומי. הוא שליח את הבוחר והלך אל ר' יונתן. אך שוב לא הגיע לככל לימוד. הרבי היה עייף מיום ארוך שבו השגיח על השחיטה בבית המטבחים.

באו יש אולי לארה שכאשר עגנון מספר על יחס קليل ושתחי של יהודי אל אשה, הגבר הוא בדרך כלל רוסי. אצל גליצאים ויהודים גרמנים היחסים עם נשים בסיפוריו הם בדרך כלל בעיתים ו אף מראגים. ראה היחס השונה של רבינוביץ הרוסי ושל יצחק קומר הגליצאי אל סוניה ב"תmol שלושים".

סבירומו של דבר, גלותו של המספר "בחנותו של מר לובלין" היא כפולה ומכופלת. הוא לא רק רחוק מארץ ישראל ועיר מולדתו בוצאי, הוא שרוי גם בגלות רוחנית. גם התורה, בדמותו של ר' יונתן, אינה נענית לו.

החלום על קרל הגדל

לעומת יהדות ההלכה שאינה נענית לו, מעלה עגנון בסיפורו יהדות אחרת, יהדות מופלאה וחולמית. מעין יהדות של גן עדן בטרם החטא הקדמון או יהדות של אחר הгалלה ומשוחחת. מן החטא הקדמון. מי שמתאר יהדות אוטופית זו בנימה של כיטופים אידריים ומישזה את המספר — כלומר את עגנון — כדמות מרכזית, משיחית בתוך עדת ישראל משוחררת זאת, הוא דוקא "הchanuni השלישי", יעקב ווינורצל הרצען הזקן, הנזצרי הנונגונפורמייסטי, חוקר התנ"ך העממי, שראה את הכל בתחום. מומחים לדבר יגלו אולי סימני הכר קבליים או שבתאים בחוזן אחרית הימים של יעקב ווינורצל, ואולי לא מקרה הוא שהלה מספר, כי פגש יהודים מופלאים אלה לפני ימי דורות בנזודיו "בארכן התוגר", בסביבת סאלוניקי.

אך הסיפור "בחנותו של מר לובלין" אינו מסתורים בחולמו המשיחי של יעקב ווינורצל, כי אם בשני חלים של עגנון עצמו, כי נופלת עליו תרומה, אחרי שישב שעות רבות יחידי בחנותו של מר לובלין. החולם הראשון הוא על פגישה של עגנון עם הקיסר קרל

הגדל, הקיסר הגרמני המפוארם מראשית ימי הביניים. עגנון שוכב בלילה בMITTEDו בחדרו בלייפציג. פתאום הוא שומע קול סוסים ורואה "שלושה טסום אבירים ורוכביהם ועםם עוד סוס לבן אחד" נעצרים לפני הבית אשר בו חדרו. הוא שומע את שיחת הפרושים המדברים בלשון זורה, אך עגנון מבין אותה, כי שפטם דומה ל"בליעין" שברשי"י ולשון אשכנו שאנו מוצאים בספרינו רבותינו חסידי אשכנו הראשונים". הפרושים אומרים לעגנון, שהקיסר קרל שלח אותם כדי להביאו אליו.

הם מושבים את עגנון על הסוס הלבן ו"הטסום... גמא הארץ ובערו ערים וכפרים וחוות ויערות, החושך כיסה הארץ... וביום השישי לרבייה הגענו למחנה הקיסר".

ועכשיו באה שב מעשה עגנון משעשעת. הקיסר מבקש מעגנון לכתוב מכתב בעברית אל משרתו היהודי של "קיסר הארץ הקדושה" שהביא לו לפניו זמן מה פיל כמתנה של "קיסר הארץ הקדושה". הקיסר קרל מבקש שישלח לו הוראות איך לטפל כראוי בפיל שמננו הוא בהנה מד.

הקיסר בחלומו של עגנון הוא קרל הגדל האגדתי מס' ספרי העם הגרמני" וכל הספר, שמרובים בו הצדדים הקומיים, מזכיר הצגה של תיאטרון בובות, מאותן הבובות ש"הchanuni הרביעי" אדם איזובה היה נהג לגלף אותן; והרי בפרק על איזובה מסופר כי הוא גילף בובות להצגה על מעשיו של הקיסר הגרמני השני מימי הביניים אשר — בנוסף על קרל הגדל — היה לדמות באגדה העממית הגרמנית: הקיסר פרידריך ברבא罗斯ה. מפרק זה יוצא בבירור שעגנון הכיר היטב את הביאו-גרפיה של קרל הגדל, שחבר מוכיריו ויוציאו בענייני תרבות, אינהרד.

מה שboldט לעין בחלום על קרל הגדל הוא האזורה הידיד-דותית והמלבבת המצינית את כל העלילה המופלאה. אף לרגע אין עגנון חש פחד כלשהו, והקיסר קרל מקבל את

היהודי באוהלו בלבבות ומתייחס אליו בנימוס מושלם.⁸ דומני שבמעשה זו נתן עגנון בטוי להיבטים החשובים בשילוב תולדות היהודי אשכנז בהיסטוריה הגרמנית מראשית ימי הביניים ועד לימי האמנציפציה, שבדרך כלל אין עומדים עליהם. עסקים אלו בדרך כלל ברדייפות האכזריות ובגירושים שהיו מנת חלקם של היהודים שישבו בארץות הקיסרות הגרמנית הישנה, ומובהן גם עגנון עומד על צדדים אפלים אלה, וגם בסיפור שלפנינו. אך על-אף נסיבות קשים ומריים אלה היו גם צדדים חיוביים בהחלט לפגישה ההיסטורית בין יהודים לגרמנים, ודומה שעגנון מעלה צדדים חיוביים אלה בסיפור על פגישתו בחולום עם הקיסר קרל הגדול. על-אף הרדייפות והגירושים קיימת העובדה שהיהודים ישבו במשך מאות רבעות של שנים בארצות גרמניה, התפרנסו בהן, קיימו בהן את קהילותיהם ולמדו תורה, וגם היו להם מגעים הדוקים למדיהם עם הגרמנים שבקרבתם ישבו. מגעים אלה הטביעו את חותמתם על נוהגי החיים של היהודי אשכנז עד כדי כך, שגם אותם היהודי אשכנז, אשר בעקבות הגירושים הגיעו לפני מאות שנים לארצות מורה אירופה, שמרו על שפת הדיבור הגרמנית — בניב האידי — ועל הלבוש האופיני לעירונם הגרמנים במהלך החמש-עשרה והשש-עשרה — הקפטן והשטררייל. וכך שעגנון בחולמו משמש מטורגן של הקיסר ב מגעיו עם המזורת, כך מילאו היהודי אשכנז במשך מאות שנים שליחויות עדינות ואחריות כסוכנים, מתוכים וযועצים של קיסרים, נסיכים והגמוןנים בגרמניה, והיהודי הגליצאי מר לובלין, שאבות העיר בלייפציג נועצים בו בבעיותיהם בעותות המלחמה הגדולה, הוא מעין נציג אחרון של אוטם היהודים האשכנזים שהיו משלבים במשך דורות רבים בחיי החברה הגרמנית אשר בתוכה ישבו. הסיפור «בחנותו של מה לובלין» גם מבילת קשר היסטורי זה בין היהודים

לגרמנים, והוא גם מציין את הפרידה של היהודים מאשכנז, כי קשר מיוחד זה חייב היה לבוא לקיצו עם קיצה של אירופה הישנה, שסיפורו של עגנון מספר עליו.

השיבה השלישית לבוצ'איץ'

בחולם השני המסיים את הסיפור חזר עגנון אל עירו בוצ'איץ', לא עוד יושב הוא לפני קרל הגדול, קיסר אשכנז כי אם יושב הוא לפני מר יעקב שטרן, אחד ממכוודי בוצ'איץ' המופיע לפניו בחולומו. מר שטרן מקרב היה את עגנון הצעיר כאשר עוד ישב בבית המדרש בעירו והتورה לא הסתירה את פניה ממנה. עירו כה חביבה היה על מר שטרן שכל ימי חייו לא עזב אותה, אףלו לא כדי לפקוד קברי צדיקים שהיו בית הקברות היין בעיר סמוכה לבוצ'איץ', שמר שטרן התיחס אליהם. מטייל היה מר שטרן עם עגנון הצעיר ברחובות בוצ'איץ' והיה מספן לו על תולדות העיר במשך עשרה דורות, במשך שלוש מאות שנים, והוא סיפר «על מעשי עירנו בימים שעברו שאפילו לא טובים היו טובים היו מן הימים הללו». את סיפורו שמע מר שטרן מפי זקנתו ששמעה אותו מזקנתה שארכיכה ימים עד למאה ושבע שנים בזנות שלא עזבה את העיר אףלו בימים של מגפה קשה. בפרק זה אין עגנון מצליה לדובב את מר יעקב שטרן היושב לפניו ו«מנינו ניכר שבדרכ רחואה בא... גוון שביעינו... דומה לאותו הגוון שאנו רואים בחרסים שהיו טמונה באדמה... וקמטים שבמצחו מעלים כמו גוון דומה לאדמה».

כל הפרק הוא מעין שיר הלל לחוי קבוע, לשיבת בטח של האדם בעיר מולדתו עד ליום מותו. כאילו חי האדם, אם מתנהלים מתוך לימוד תורה. שמירה על המצוות ומעשיהם טובים מקדשים את המקום שבו נולד האדם ובו נולדו, היו חיים כאלה ומתח אבותיו ואבות אבותיו. מקום כזה

אין לנוטש, ו מבחינה זו אין הבדל בסיפורו של עגנון בין ארץ-ישראל לבין בוצ'אי'. וכך, עלולה לבבנו השאלה על זהותו של אותו בן רפאים ובאנן עוללה בלבנו השאלה על זהותו של יעקב בן רפאים מבוצ'אי', שעגנון הזכיר מראה בחולם לעגנון הצעיר. מי הוא אותו יעקב שטרן שעליו אומר עגנון: "מן המוחדים בכל דור היה, שהקדוש ברוך הוא צופן באזניהם מעשי עולמו"? האם נ היה רוחקים מן האמת אם נכיר במר יעקב שטרן, במשבחה והadol של בוצ'אי' אחת מהתגלמוויותיו של עגנון עצמו. של עגנון בעל "עיר ומלאה", שהמספר הזכור מגיש אותו בחולם עם המספר הצעיר היושב ייחידי בלייפציג בהנותו של מר לובלין שעוזב את בוצ'אי' כנער ולא חזר לעולם אל עיר מולדתו. מכל מקום עגנון לא נהג כמו לובלין. אחרי שעוזב את בוצ'אי' כנער, כדי לעלות לארץ-ישראל, חזר אליה שלוש פעמים: בפעם הראשונה — ערבות מלחת-העולם הראשונה, כשהBOR עירו כדי לשבת שבעה לאחר מות אביו, כפי שהוא מספר בפרק זה; בפעם השנייה — כשבא מירושלים כדי להשיגח על הגחת המהדרה הראשונה של כל סיפוריו שהדפים זלמן שוקן בלייפציג בשנות ת-צ"א, כפי שמספר עגנון בנאומו בשטוקהולם. אז נסע עגנון לבוצ'אי' לימי הנוראים, וمبיקור זה נולד סיפורו הadol "אורח נתן". ובפעם השלישית חזר עגנון לעיר מולדתו בחולם בפרק האחרון של סיפורו האחרון, עליו עבד כאשר נפל למשכב שמננו לא קם. מנין יודעים אנו שזה הפרק האחרון של הסיפור, כי הרי עגנון לא הספיק להתקן את הספר לדפוס ובתו סדרה אותו מן הכתבים בעזבונו? אנו יודעים זאת, משום שעיל ראש הפרק שמדובר בו במר יעקב שטרן מבוצ'אי' המופיע במספר הצעיר בחולם, רשם עגנון את המילים "פרק אחרון".